

Kapitola 6: Vzdělání a rodičovství

Petr Fučík, Beatrice Chromková Manea

(RUKOPIS KAPITOLY – POUZE PRO STUDIJNÍ ÚČELY)

Dnes už si málokdo vzpomene, že poněkud zprofanované slovo „proletáři“, které dnes chápeme jako synonymum slova „dělníci“, má svůj původ v latinském *proles* – potomstvo. V antickém Římě byly za proletariát označovány nejnižší vrstvy obyvatel, jejichž jediným „kapitálem“ byli jejich potomci. Sám tento výraz ilustruje odvěký zájem o souvislost sociálního postavení a přístupu k rodičovství. Sociologie v mnoha oblastech ukazuje, že různé sociální skupiny přistupují k rodičovství velmi různě a zásadním tématem je vývoj těchto odlišností v čase a jejich navázání na rozdílné znaky sociálního statusu.

Zatímco v minulosti bylo hlavní rozlišení založeno na příslušnosti ke stavu (šlechta versus poddaní), později zaměstnání (například dělníci versus buržoazie), dnes je sociální postavení stále významněji určováno vzdělanostní úrovní. Vzdělání zároveň ovlivňuje nejen zaměstnání, možnost výdělků, a životní styl ale také podobu životní dráhy. Tedy například to, do kolika let člověk žije s rodiči, od kdy začne vydělávat, jaké má příležitosti potkat partnera, kam se odstěhuje. Vzdělanostní rozdíly v přístupu k rodičovství mohou mít mnoho různých podob, od výběru hraček, oblečení, jídla, přes trávení volného času, výběr školy, kroužků až po samotná rozhodování, zda a kolik mít dětí, kdy a s kým. My se budeme věnovat právě posledním zmíněným. Z dat o porodnosti od *Českého statistického úřadu* a ze souboru *Českého panelového šetření domácností* (dále CHPS, více viz Příloha 1 – Datové zdroje) budeme zjišťovat, jak se liší chování jednotlivých vzdělanostních kategorií z hlediska časování vstupu do rodičovství, časování dalších porodů, propojení rodičovství s manželstvím, a také jak se liší počet narozených dětí u jednotlivých vzdělanostních skupin.

Pracovat budeme až na výjimky pouze s daty o ženách, neboť statistiky o mužské plodnosti jsou bohužel nespolehlivé a nesrovnatelné.¹

Fakt, že existuje významný vztah mezi vzděláním a porodností, je v současnosti prokázán mnoha výzkumy po celém světě, Českou republiku nevyjímaje. Ostatně nemalé rozdíly způsobené vzděláním lze nalézt v téměř všech aspektech rodinného chování [viz např. Blossfeld, Huinink 1991; Rindfuss, Morgan, Offutt 1996; Martín-García, Baizán 2006; Sobotka 2004; Hamplová 2003; rovněž kapitoly 5 a 7 této knihy]. V současnosti tedy výzkum sleduje zejména, jak se vzdělanostní rozdíly vyvíjejí a mění (zda se mění velikost a povaha odlišností, zda se proměňuje pořadí vzdělanostních skupin, zda rozdíly ovlivňuje sociální stát, konkrétní politiky atd.) a v neposlední řadě také jak se vzdělanostní rozdíly v rodinném chování pojí s dalšími formami nerovnosti spojenými se vzděláním. K tomuto tématu připomeňme, že vzdělanostní expanze, kterou Česká republika prošla zejména po roce 2000, se promítá také do zkoumání porodnosti, neboť to znamená, že vnitřní složení vzdělanostních skupin se výrazně proměňuje a vyššího vzdělání dosahují lidé, kteří by dříve studovali kratší dobu [Chaloupková 2010]. Ve vývoji vzdělanostních rozdílů se tedy spojují dva procesy: změna v přístupu k rodičovství u stejných sociálních skupin (například: mění se chování těch žen, které by v každé době velmi pravděpodobně studovaly vysokou školu?) a propojování různých skupin s odlišným přístupem do stejné kategorie (např. přicházejí mezi vysokoškolačky ženy s odlišným přístupem k rodičovství).²

¹ ČSÚ sbírá data o otcích narozených dětí jen pokud jsou v manželství s matkou. Od roku 2007 dobrovolně poskytují údaje i nesezdaní otcové, nicméně vinou dobrovolnosti je statistika nereprezentativní. Jak přibývá porodů mimo manželství, tak ubývá dat o otcích.

² Blíže k těmto tématům viz: Aldieri, Vinci [2013], Bhrolcháin, Beaujouan [2013], Cygan-Rehm, Maeder [2013], Fan, Zhang [2013], Wood, Neels, Kil [2014].

6.1 Proč vzdělání ovlivňuje porodnost?

Dříve než začneme s popisem výsledků vlastní analýzy, připomeňme si však základní sociologická vysvětlení, proč porodnost a vzdělání souvisí. Sociologické teorie se snaží většinou přidat k pohledu na věc širší kontext demografických a sociálních změn v druhé polovině dvacátého století. Vyhýbají se moralizujícímu pohledu na to, kdo a proč má děti „málo“ nebo „příliš“, „brzy“ nebo „pozdě“ a snaží se spíše poukázat na fakt, že rozhodování o dětech se neodehrává jen v rodině, ale je ovlivněno mnoha dalšími faktory, jako je například dostupnost a délka studia, obor a jeho náročnost, šance na trhu práce, dostupnost antikoncepce, chování ostatních, obrazy dětství a rodičovství v dané společnosti, stigmatizace odlišných forem rodičovství, role sociálního státu a tak dále. Výzkum je zaměřen k hledání konkrétních mechanismů, které stojí za vztahem vzdělání a přístupu k rodičovství. Těchto teoretických konceptů je mnoho, nastiňme alespoň čtyři základní rámce, které nám pomohou lépe rozdíly v porodnosti pochopit.

Zaprvé, strukturovaná podoba vzdělávání ovlivňuje podobu životních drah, tj. jak na sebe navazují jednotlivé události života [viz Blossfeld, Huinink 1991; Furstenberg 2003; Nisén et al. 2013]. Rodičovství v průběhu studia (alespoň v jeho denní podobě) je považováno za nežádoucí a přináší omezení, jež rostoucí část studujících není ochotna přijímat. Jednak rodičovství komplikuje možnost studia [o tom více v např. Bhrolcháin, Beaujouan 2012], jednak studium omezuje účast na trhu práce, takže chybí příjmy, které jsou považovány za nezbytné pro rodičovství [viz např. Klein, Eckhard 2007; Cygan-Rehm, Maeder 2013]. Jednoduše tedy, kdo studuje déle, má děti později a má jich pravděpodobně méně, protože jich méně stihne.

Zadruhé, vzdělání podstatně ovlivňuje příjmy a ekonomická situace domácností se promítá do rozhodování o rodičovství [viz např. Možný, Pakosta, Přidalová 2008; Musick et al. 2009; Fan, Zhang 2013; Aldieri, Vinci 2013]. Avšak tento vztah zdaleka nemusí být

jednoznačný. Na jednu stranu ekonomická nejistota omezuje úvahy o rodičovství (zejména porody vyššího pořadí). To by znamenalo, že vzdělanější ženy mohou mít víc dětí. Na druhou stranu stejně může působit i nasazení spojené s výkonem náročných a kvalifikovaných povolání, což by snižovalo plodnost u vzdělanějších. Takže mají více dětí bohatí, nebo chudí? Česká společnost začala po roce 1989 silně vnímat relativní ekonomické nejistoty. Tato perspektiva se promítá také do úvah o zodpovědném rodičovství a materiálním zabezpečení dětí. Stále často slyšíme, že mít děti je velmi finančně náročné a je třeba nejprve zajistit stabilní příjem, bydlení, vybavení... Proto bychom očekávali, že spíše vyšší příjmy spojené s vyšším vzděláním zvyšují porodnost. Z výzkumů je však patrné, že spíše opak je pravdou – čím nižší vzdělání, tím více dětí.

Zatřetí, vzdělání ovlivňuje, koho budeme mít za partnera. Zároveň partnerství (a do značné míry i manželství) je stále většinou považováno za základní podmínku rodičovství [např. Možný, Pakosta, Přidalová 2008; Kvapilová Bartošová 2012; Wood, Neels, Kil 2014]. Studie ukazují, že lidé si nalézají partnery výrazně častěji ve stejných vzdělanostních kategoriích, neboť škola je místo, kde se mohou potkat, a zároveň podobně vzdělaní lidé si obvykle lépe rozumí, pocházejí z podobných prostředí a zajímají je podobné věci [viz např. Katrňák, Kreidl, Fónadová 2006; Fučík 2006; Fučík, Chromková Manea 2007; Zeman 2007]. Ukazuje se, že vyšší vzdělání znamená trvalejší partnerství a zároveň tradičnější přístup k rodičovství – tedy méně časté porody mimo manželství (k porodům mimo manželství rovněž kapitola 5, k rozvodovosti podle vzdělání kapitola 7). Jednoduše řečeno, vyšší vzdělání zvyšuje stabilitu partnerství a bez partnera je rodičovství nejistější protože obvykle mají neprovdané či rozvedené ženy méně dětí.

Začtvrté, vzdělání ovlivňuje naše hodnoty, náš pohled na svět, to je patrné v mnoha oblastech života a rodičovství není výjimkou. Sociologie tradičně spojuje kategorie vyššího vzdělání s liberálními postoji, posunem k individualizaci a s odklonem od tradičních

hodnotových schémat [např. Inglehart 1971; Van de Kaa 1987; Lesthaeghe 2010; Rabušic 2001; Chaloupková 2010; rovněž kapitola 9 o hodnotách]. Tyto postoje by měly vést k různorodosti načasování rodičovství a různorodosti jeho forem ve vztahu k manželství [např. de Beer 2007]. V turbulentním post-transformačním období to ale z českých výzkumů vypadá, že lidé s vysokoškolským vzděláním se odlišují právě tím, že udržují tradiční institucionalizované formy rodiny: rodičovství propojené s manželstvím [Bartošová, Pakosta, Fučík 2012; rovněž kapitola 5]. Stručně řečeno, vyšší vzdělání v české společnosti teoreticky vede k tradičnějšímu prorodinnému chování, což ale není spojeno s vyšší plodností.

Stručně shrnuto, teoretické předpoklady a jejich empirické testy dávají poměrně rozporuplná vysvětlení konkrétních statistických souvislostí vyššího vzdělání a nižší plodnosti. Jednak je kontext postsocialistické transformující se společnosti specifický, jednak hrají roli samotné změny ve vzdělávacím systému (zásadní rozšíření dostupnosti vyššího vzdělání) a také lze říci, že u každé vzdělanostní skupiny vstupují do hry odlišné aspekty týchž skutečností. Náš zájem bude tedy směřovat k otázkám o vývoji těchto souvislostí a jejich možných proměnách.

6.2 Časování vstupu do rodičovství

Abychom se podrobněji podívali na česká data o porodnosti podle vzdělání, využijeme unikátní datový soubor, jenž poskytl Český statistický úřad, a který obsahuje údaje o všech dětech narozených v ČR od roku 1993 do roku 2016. Zároveň jsou data spojena podle anonymního identifikátoru matky, takže v dalších částech naší analýzy můžeme sledovat, jak přibývaly druhé a další děti u konkrétních žen.

Během čtvrt století samostatného vývoje České republiky se výrazně proměnilo časování, kdy lidé vstupují do rodičovství. Výchozí situace z počátku devadesátých let ilustruje doznívající model socialistické rodiny – porody se odehrávaly relativně brzy –

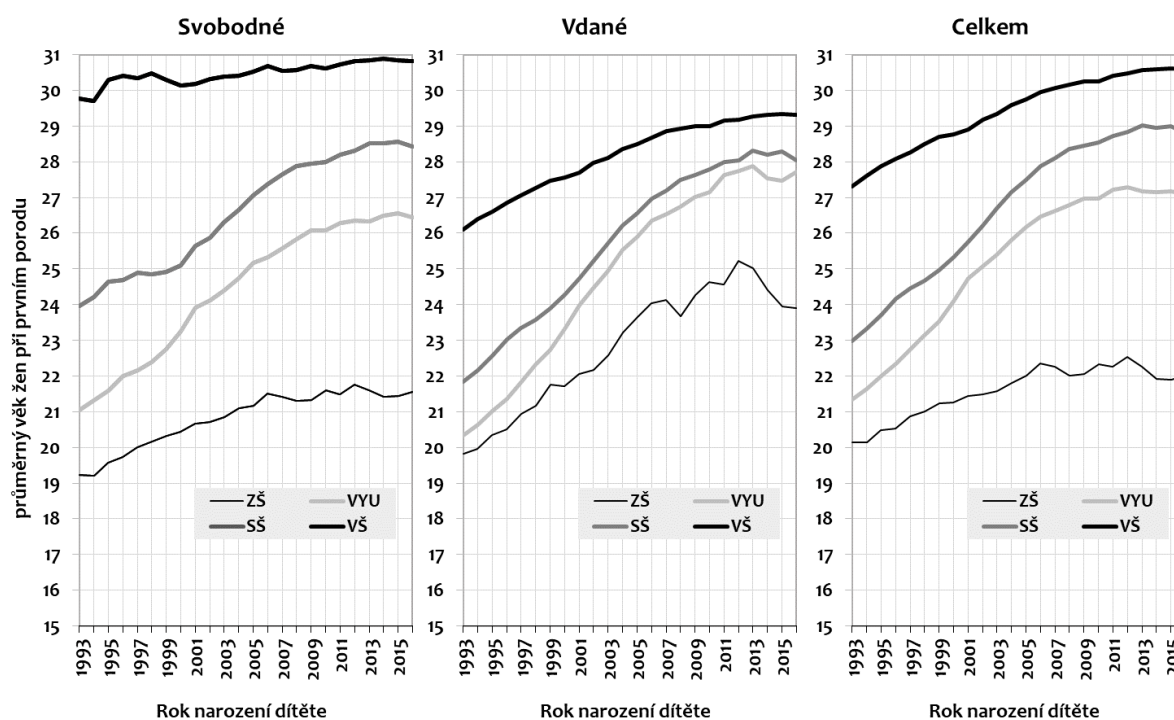
průměrný věk prvorodičky v roce 1993 byl 21,75 let (ČSÚ: 22,5 let)³ a tehdy relativně malá skupina vysokoškolaček⁴ se výrazně vymykala pozdějším vstupem do rodičovství (průměr v 27 letech), zatímco ženy se základním vzděláním, výučním listem, nebo maturitou měly první děti v podobném věku, průměrně mezi 19,5 až 22,5 lety (viz graf 6.1). V průběhu následujících dvaceti let průměrný věk prvorodiček neustále rostl. V prvním desetiletí strměji, v druhém pozvolněji, přibližně po roce 2010 začíná průměr stagnovat a lze říci, že trend odkládání rodičovství dosáhl pravděpodobně svého vrcholu. Poslední data dokonce naznačují obrat a uvidíme v následujících letech, zda opět začne přibývat žen, které se pro rodičovství rozhodly dříve.

U jednotlivých vzdělanostních kategorií ale vývoj vypadal rozdílně. Ačkoliv nejčastěji bývají v souvislosti s odkládáním rodičovství zmiňovány vysokoškolačky, nejvíce své chování změnily ženy s výučním listem a maturitou. V první dekádě 21. století se časování prvních porodů u těchto žen začíná více podobat vysokoškolačkám a vzdalovat se od žen se základním vzděláním. Zároveň, když si uvědomíme, že výuční list nebo maturitu získávají studentky v průměru kolem 18. roku, zatímco vysokoškolský diplom o pět až šest let později, můžeme říci, že nositelkami trendu odkládání rodičovství jsou spíše středoškolsky vzdělané ženy, neboť prodleva od ukončení vzdělání do prvního porodu je u nich nejdelší.

³ Průměrné věky uváděné v našem textu se mohou lišit od výpočtů českého statistického úřadu, neboť ten pracuje s jinou metodikou. ČSÚ publikuje výpočet na základě věkově specifických měr plodnosti (vážený průměr, kde vahami jsou věkově specifické plodnosti). Tyto míry však nejsou dostupné v třídění podle vzdělání, proto v naší analýze vždy pracujeme s aritmetickými průměry věku. Shodně s postupem ČSÚ připočítáváme k ukončenému věku v celých letech konstantu 0,5 jako střed intervalu mezi dvěma narozeninami. Rozdíly mezi oběma výpočty se pohybují v řádu desetin roku, nejvyšší jsou na začátku sledovaného období (okolo -0,9 roku), nejnižší v jeho druhé polovině (-0,2 až +0,2 roku).

⁴ V roce 1993 bylo mezi prvorodičkami sedm procent vysokoškolaček, v roce 2016 jich bylo 40,5 procent. Jejich podíl tedy pětinasobně vzrostl. Naopak žen s výučním listem bylo mezi prvorodičkami v roce 1993 celkem 45 procent, ale v roce 2016 jich je 16 procent. Podíl žen se základním vzděláním mírně klesá (z 11 procent na 8 procent) a prvorodiček s maturitou nejprve přibývalo a od roku 2007 zase ubývá – jejich podíl se pohyboval mezi 35 a 45 procent. V současnosti je tedy jedinou rostoucí kategorií vysokoškolské vzdělání a ostatních ubývá.

Graf 6.1: Průměrný věk matek při prvním porodu podle vzdělání a rodinného stavu

Zdroj: Český statistický úřad: hlášení o narození 1993 – 2016

Popisovaný věkový posun se však netýká jen České republiky. V celé Evropě se během posledních dekad dvacátého století zvýšil věk, kdy mladí lidé vstupují do manželství i kdy mají děti [OECD 2016]. V naší zemi se tento vývoj odehrál během poměrně krátkého období po pádu železné opony a o to více byl patrný a medializovaný. Změny v časování rodičovství většina sociologických teorií považuje za součást obecnějších trendů proměn životních drah. Vlivná je teorie tzv. vynořující se dospělosti. Podle J. Arnetta [2014] je současná mladá generace typická právě rozvolněným a fragmentovaným vstupem do dospělosti, nejen v oblasti rodinného chování, ale i ve vztahu k trhu práce a bydlení. Vlivem dostupnějšího vzdělávání, změn na trhu práce i měnící se podoby partnerských vztahů se přechod mezi dětstvím a dospělostí protahuje a jednotlivé jeho etapy jsou rozloženy do delších časových úseků. Arnettova teorie předpokládá, že toto rozvolnění je typicky propojeno právě s delší školní docházkou a zejména se týká vzdělanějších skupin. Dřívější generace (a během

komunismu v ČR to bylo více než zřetelné) velmi často po ukončení relativně krátké školní docházky začaly pracovat, zároveň brzy uzavřely sňatek a brzy nato se staly rodiči. Nyní se u stále širší skupiny mladých lidí dlouhé studium často prolíná s počátky pracovní aktivity, pak navazuje několikaleté období ekonomické samostatnosti, spolubydlení, partnerství a pak rodičovství a (někdy) sňatek⁵ (viz graf 6.2). Teorie poukazují na fakt, že vlastně vzniklo nové životní období, které dřívější generace neprožívaly – toto období nazývají vynořující se dospělost, nebo také post-adolescence. Vzdělání v tomto ohledu hraje zásadní roli jednak jako makrostrukturální faktor: v každé mladší generaci stále roste podíl lidí, kteří studují déle, jednak na individuální úrovni: dlouhé vzdělávání je osnovou stále rozsáhlejší části životní dráhy.

6.3 Rodinný stav

S takzvaným odkládáním rodičovství přímo souvisí také odkládání sňatků a obecněji vzato odlišný přístup k manželství a partnerství. Během porevolučního vývoje výrazně oslabilu provázanost mezi rodičovstvím a manželstvím, obě instituce jsou dnes na sobě stále méně závislé a stigma spojené s rodičovstvím mimo manželství rychle mizí. Z dat je patrné, že vzdělání v tomto ohledu hraje podstatnou roli a nejkonzervativnější skupinou jsou zřejmě vysokoškoláci (více viz kapitola 5). V roce 2016 se ženám se základním vzděláním rodilo již 90 procent prvních dětí mimo manželství, u vyučených to bylo 78 procent, středoškolačky s maturitou měly první dítě mimo manželství v 63 procent případů a vysokoškolačky ve 41 procent. Pro hlubší vhled do tohoto problému je podstatné všimnout si věku prvorodiček podle rodinného stavu a pak zjistíme, že v průměru jsou svobodné rodičky starší, než vdané

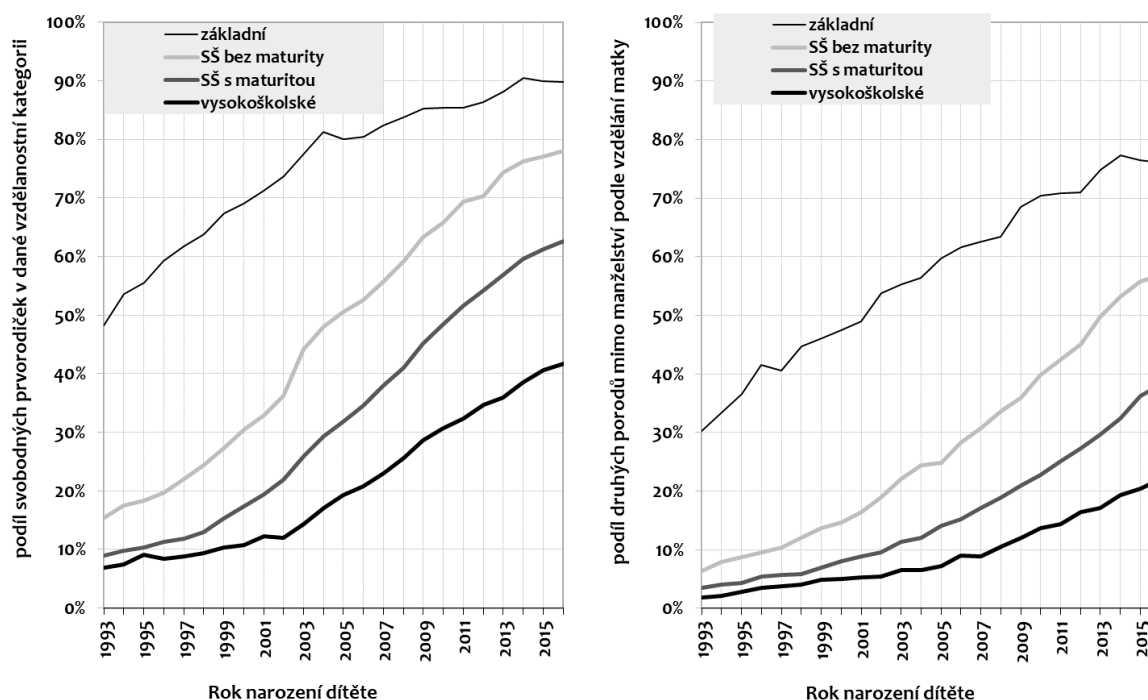
⁵ Průměrný věk žen při prvním sňatku se velice záhy po roce 1991 vyšplhal nad průměrný věk při narození prvního dítěte a přibližně od roku 1999 do současnosti je tento rozdíl stabilně okolo dvou let. Během komunismu byl průměr vstupu do manželství cca o rok dříve než průměr prvního porodu, podstatná část sňatků byla uzavírána v situaci, kdy nevěsta již byla těhotná.

(srov. graf 6.1).⁶ Tento fakt neodpovídá obvyklé paušální představě o svobodných matkách jako mladých, „nezodpovědných“ a „opuštěných“ rodičkách, ale nutí nás uvažovat o jiném pohledu. Dostupnost spolehlivé antikoncepce, výrazné snížení počtu interrupcí a pokles počtu sňatků uzavíraných s těhotnou nevěstou dále napovídají, že rodičovství mimo manželství je dnes vědomou volbou častěji než dříve. Je tedy přijímaným, častějším a proto také daleko různorodějším fenoménem, jehož rozmanité varianty nalezneme napříč celou společností, byť ve velmi různé míře a velmi různém kontextu. Podstatná část mimomanželské plodnosti se odehrává v partnerském kontextu, často fakticky v týchž uspořádáních jako je manželství – v současnosti část partnerů přijala názor, že pro svůj vztah „papír“ nepotřebují a dnešní relativně tolerantní společnost jim neklade tak významné překážky s jakými by se setkali o půl století dříve. Vyšší věk svobodných prvorodiček v některých skupinách by mohl napovídat, že část žen čeká s rodičovstvím na stabilní vztah, nejlépe manželství, a teprve v pozdějším věku se rozhodují mít dítě i v jiných podmínkách.

Pozoruhodná je také situace matek při druhém porodu. V současnosti je patrná tendence, kdy se část nesezdaných soužití stává alternativou sňatku a proto výrazně roste i podíl druhých porodů mimo manželství.

⁶ V rámci dané vzdělanostní kategorie.

Graf 6.2: Podíl narozených mimo manželství v prvním a druhém pořadí podle vzdělání matky

Zdroj: Český statistický úřad: hlášení o narození 1993 – 2016

6.4 Různorodost v časování jako výraz individualizace

Průměrné hodnoty dávají dobrou představu o souhrnném trendu a jeho vývoji, nicméně tyto údaje je vhodné doplnit informací o rozmanitosti časování porodů. Zatímco odkládání rodičovství je zřetelný a všeobecně diskutovaný jev, o různorodosti se tak často nehovoří. Přitom rozptyl v časování vypovídá o důležitých sociologických konceptech. Teorie pracující s koncepty deinstitucionalizace či detradicionalizace rodiny předpokládají, že v postmoderní společnosti postupně oslabuje závaznost i přitažlivost vzorců, které v tradiční společnosti formovaly jednání osob (sociální instituce, tradice). Životní dráhy jsou individuálně utvářeny a dříve závazné posloupnosti či společenské normy se vytrácejí [Cherlin 2007; de Beer 2007]. Teorie individualizace doplňuje, že určitá míra nekonformity, odstupu od rolí či autenticity je v dnešní společnosti ceněnou hodnotou. V projevech individuality a sebereflexe spatřujeme hodnotu proto, že ústředním bodem vývoje evropské kultury se od novověku stává

jednotlivec. Tento trend akceleruje právě ve dvacátém století, nicméně jde o důsledky historického procesu, který nemá tolik společného s individualismem a sobectvím, jak se často v diskusích veřejnosti ozývá. Z pohledu sociologie totiž nejde o hodnocení osobnostních vlastností, ale o kontext, v němž se jednání lidí odehrává. Zdá se, že tento kontext stále více podporuje situaci, kdy jednotlivec přijímá odpovědnost za své jednání a kriticky se vymezuje vůči formalizovaným vzorcům. Příklady těchto typů jednání můžeme nalézt v hledání nových přístupů k rodičovství, změně přístupu k porodu, nebo třeba v rostoucí diskusi kolem povinného očkování.

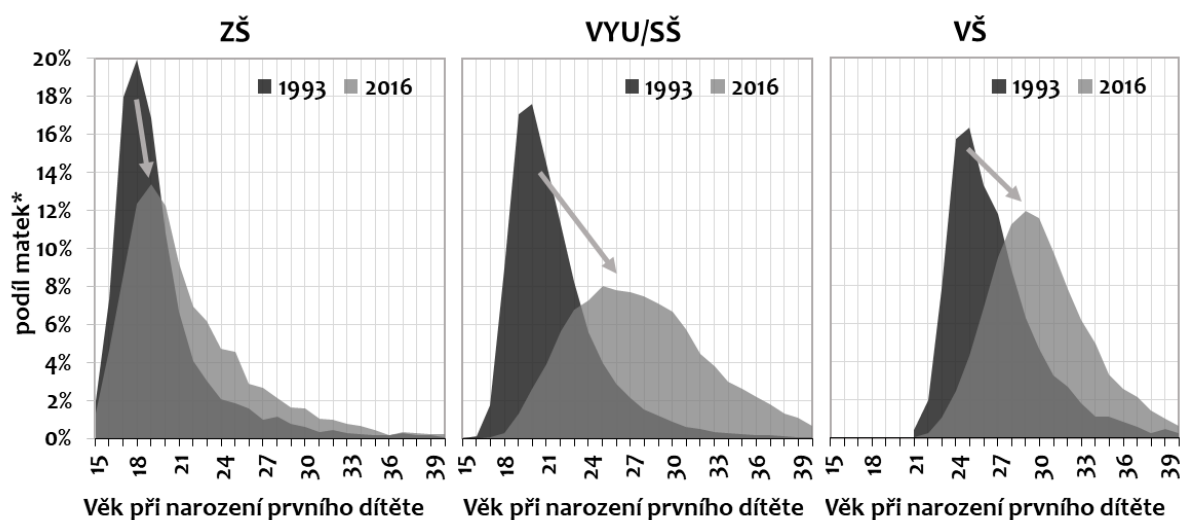
Z uvedených teoretických pohledů vychází předpoklad, že to, co dříve lidé dělali víceméně podobně a v podobném čase, dnes dělají velmi různorodě⁷ a odraz těchto změn jednání bychom měli nalézt v časovém rozložení důležitých životních přechodů, jakým je vstup do rodičovství. Zároveň je důležitá otázka, do jaké míry je tato rozmanitost odlišná podle vzdělání. Již jsme si řekli, že teorie individualizace často předpokládá, že nositeli změny a liberálnějších přístupů jsou vzdělanější části populace – jednak svojí kosmopolitnější kulturou, jednak mají k dispozici více prostředků, jak svoje individualizované volby naplnit [Inglehart 1971; Chaloupková, Šalamounová 2004]. Empirické výzkumy však tento pohled zpochybňují, když poukazují na poměrně tradiční jednání vyšších vzdělanostních kategorií (nižší porodnost mimo manželství, vyšší míra sňatečnosti, nižší rozvodovost). Upozorňují, že tato souvislost je spíše obrazem minulosti a nyní, když se jednání mimo institucionalizované vzorce rozšířilo napříč celou společností, jsou vzdělanější skupiny spíše konzervativnější [Štípková 2015].

Podíváme-li se na česká data o porodech, je patrné, že během dvaceti let se interval, v němž mají ženy obvykle první dítě, nepochybně rozšířil (viz graf 6.3). Zatímco během

⁷ Samozřejmě existují biologické limity, nicméně hovoříme o variabilitě, která existuje v jejich rámci. Bez ohledu na kulturní danosti, ženy jsou fyzicky schopny mít děti cca od 15 do 45 let, přesto se v evropských společnostech po většinu dvacátého století pohybuje věkové rozmezí porodů v mnohem užších intervalech a tyto intervaly se historicky proměňují.

komunismu si bezdětná žena ve třiceti letech připadala stará, dnes se porody vyskytují rovnoměrněji ve věku od dvaceti do třiceti pěti let. Pod tím je ale skryta odlišnost podle vzdělání, která je podobná, jako když jsme hovořili o průměrném věku porodů. Opět jsou to středoškolsky vzdělané ženy (a zejména vyučené), u nichž se interval, kdy mají obvykle děti, rozšiřuje nejvíce. U žen se základním vzděláním zůstává dominantní vrchol porodnosti v relativně mladém věku. Vysokoškolačky sice porody posouvají do vyššího věku, ale šířka intervalu zůstává velmi podobná. Pokud bychom tato rozložení chápali jako indikátor věkových norem spojených s rodičovstvím, mohli bychom říci, že u středoškolaček dochází k rozrůznění přístupů, zatímco v populaci vysokoškolaček se děje spíše to, že jedna norma (brzké rodičovství) je nahrazena jinou (pozdní rodičovství).⁸

Graf 6.3: Rozložení věku prvního porodu podle vzdělání – změna mezi roky 1993 – 2016

Zdroj: Český statistický úřad: hlášení o narození 1993 – 2016

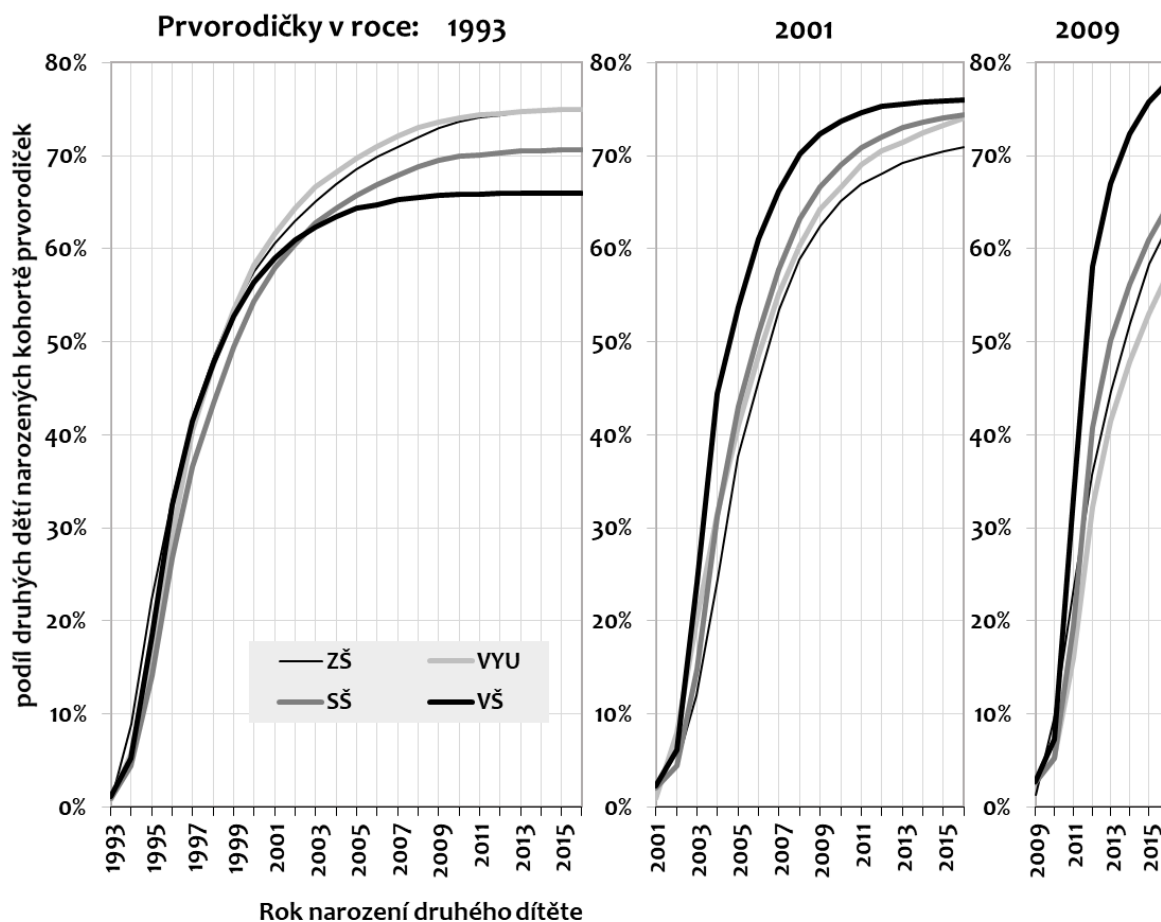
* procento žen, které měly své první dítě v daném věku

⁸ Ačkoliv tuto sociální normu by samotní rodiče nenazývali vždy pozdním rodičovstvím, častěji spíše výrazy jako splnění podmínek, zajištění rodiny, stabilita vztahu, zodpovědnost.

6.5 Zkracování meziporodních intervalů

Společně s nárůstem věku prvorodiček se objevil předpoklad o provázanosti odkládání rodičovství a snižování celkového počtu dětí. Podle této úvahy ženy, které mají první děti později, nestihnou často druhé či třetí děti, protože s vyšším věkem přibývají důvody, proč o dalším dítěti neuvažovat. Jednak s přibývajícím věkem ženy stále častěji slýchají o rizikosti těhotenství a porodů, jednak pozdější rodičovství znamená vyšší pravděpodobnost nastartované pracovní dráhy, z níž se obtížněji na delší dobu ženy stahují. Ukazuje se však, že tato souvislost neplatí. Ne že by těhotenství ve vyšším věku neznamenaló nárůst rizik, zdá se ale, že ženy, které rodí později, se snaží druhé a další děti stihnout dříve, než tomu bylo v minulosti. Spolu se zvyšováním věku při prvním porodu tedy po roce 2000 pozorujeme výrazné zkracování intervalu mezi sourozenci.

Graf 6.4: Pravděpodobnost narození a časování druhého dítěte u matek, které své první dítě porodily v roce 1993, 2001 a 2009, podle vzdělání a rodinného stavu při prvním porodu (kumulativní četnosti druhých dětí v čase)⁹

Zdroj: Český statistický úřad: hlášení o narození 1993 – 2016

V grafu 6.4 vidíme, jak přibývaly v čase druhé děti třem skupinám žen – prvorodičkám z roku 1993, z roku 2001 a z roku 2009. Během této doby se odehrály dvě důležité věci. Již jsme zmiňovali, že postupem času měly české ženy v průměru druhé a další děti dříve. Zároveň se obrátilo pořadí vzdělanostních rozdílů: zatímco u matek z roku 1993 vzdělání snižovalo pravděpodobnost, že budou mít brzy další dítě, u prvorodiček z roku 2001 a 2009 už tomu

⁹ Kohorty jsou definovány jako ženy, které zažily stejnou událost (porod prvního dítěte) ve stejném roce. Tyto kohorty jsme vybrali tak, abychom 24-leté období rozdělili do tří shodných úseků. Přibývání druhých dětí můžeme sledovat do roku 2016 – pro první kohortu tedy 24 let, pro druhou kohortu patnáct let, pro třetí sedm let. Linky v grafu nezačínají v nule, protože malá část žen má druhé dítě v témže roce jako první (vícečetný porod, otěhotnění brzy po porodu). Každá linka zobrazuje, jaký podíl žen už v daném roce měl druhé dítě. U prvorodiček z roku 1993 tedy například platí, že do roku 2016 porodilo druhé dítě 66 procent vysokošolaček a 75 procent žen se základním vzděláním či výučním listem. Zároveň platí, že tam, kde se křivky začínají přibližovat vodorovnému směru, můžeme očekávat už jen minimální přibývání dalších dětí.

bylo naopak. Vysokoškolačky po roce 2001 tedy rodily své druhé děti výrazně dříve než středoškolačky, vyučené i ženy se základním vzděláním. Polovina prvorodiček z roku 1993 měla druhé dítě nejpozději do pěti let od prvního porodu, vysokoškolsky vzdělané prvorodičky z roku 2009 už měly polovinu druhých dětí do tří let. Tato natlačení porodnosti do kratšího časového úseku je tedy reakcí na její odkládání a způsobí nejen to, že počátek rodičovství ve vyšším věku nemusí nutně znamenat méně dětí, ale také sníží věkové vzdálenosti mezi sourozenci v českých rodinách.

6.6 Celkové počty dětí a vzdělání

Dosud jsme se zabývali převážně tím, jak vzdělání ovlivňuje časovou dimenzi rozhodování o rodičovství, tedy do značné míry jde o otázku, jak vzdělání ovlivňuje podobu životních drah. Nyní svoji pozornost přesuneme k jinému aspektu – totiž k otázce, zda a jak se během porevolučního vývoje v české republice změnil vztah mezi vzděláním a počtem potomků.

Časování porodů souvisí s počtem narozených dvěma způsoby. V rovině populace jako celku se projevuje odkládání rodičovství dočasným poklesem porodnosti. Může se tedy stát, že porodnost v nějakém období výrazně poklesne, i když ženy v průběhu svého života nakonec porodí přibližně stejný, nebo jen o málo nižší počet dětí jako předchozí generace. To je přesně jev, který v ČR vrcholil kolem roku 2000, kdy se dětí rodilo nejméně v české historii. Tento výkyv byl však zčásti dán posunem rodičovství do vyššího věku a část „odložených“ dětí se narodila později (během deseti let se věkové průměry posunuly o čtyři roky, takže zjednodušeně řečeno jako kdyby se některé z rodiček nevešly do daného intervalu a jejich dítě ve statistice „chybělo“). Přitom také u těch vzdělanostních skupin, jejichž změny časování byly nejvýraznější, lze předpokládat největší dočasný propad porodnosti (zejména tedy u žen vyučených a s maturitou). Tomuto jevu se v demografické terminologii říká tedy efekt časování [srov. Sobotka 2004].

V individuální rovině existuje předpoklad, že čím později má žena první dítě, tím méně dětí se jí narodí. Již jsme zmínili, že během devadesátých let dvacátého století tento vztah platil, ale v poslední době pozorujeme zejména u vysokoškolaček určitou míru zkracování meziporodních intervalů, což znamená, že i matky, které měly první dítě později po třicítce, „stíhají“ porodit své druhé a případně i třetí dítě. To je součást jevu, jenž se nazývá „rekuperace plodnosti“, jednoduše řečeno dohánění. Laicky řečeno je to vlastně argument proti představě, že dnešní mladá generace je „bezdětná“ – nikoliv, ale děti se rodí později a rychleji po sobě.

Tento argument však sám o sobě nestačí, protože samotné odkládání nedokáže zcela vysvětlit tak výrazný pokles porodnosti, k němuž došlo v České republice po sametové revoluci. Proto se často hovoří o vlivu transformačního období, jehož ekonomické důsledky tíživěji dopadají na méně kvalifikované, případně o vlivu kulturní změny, tedy přibližování se vzorcům jednání západního světa. Obě vysvětlení jsou zcela v souladu se způsoby, jakými o porodnosti uvažujeme v každodenním kontextu, přesto jsou v logickém rozporu (*lidé mají méně dětí, protože na ně nemají peníze / lidé mají méně dětí, protože se realizují jinak – kariérou. Popřípadě: vzdělanější mají více dětí, neboť na to mají peníze / vzdělanější mají méně dětí, neboť mají mnoho dalších věcí na práci*).

Analýzu celkové plodnosti žen podle vzdělání jsme vypočetli opět podle kohort prvorodiček.¹⁰ Jelikož máme k dispozici data, v nichž jsou všechny porody navázány ke konkrétním matkám, můžeme sledovat počet dětí, které se daným ženám narodily do konce roku 2016.¹¹ Výhodou je, že jde o data o všech matkách v daném období narozených v České republice (tedy vysoká spolehlivost), nevýhodou je, že jde pouze o data o rodičkách, takže

¹⁰ Připomeňme, že kohortou rozumíme skupinu žen, které porodily své první dítě ve stejném kalendářním roce. Zde už nebudeme srovnávat pouze tři kohorty, ale podíváme se na postupný vývoj v kohortách od roku 1993 do roku 2006.

¹¹ Například rodičkám, které porodily své první dítě v roce 2006, bylo v roce 2016 průměrně 37 let, další děti tedy ještě mohly mít.

podíl bezdětných žen musíme nechat stranou našich úvah, nebo jej pouze odhadovat na základě sčítání lidu z roku 2011 – viz tabulka:

Tabulka 6. 1: Podíl bezdětných žen podle věkové kategorie a vzdělání

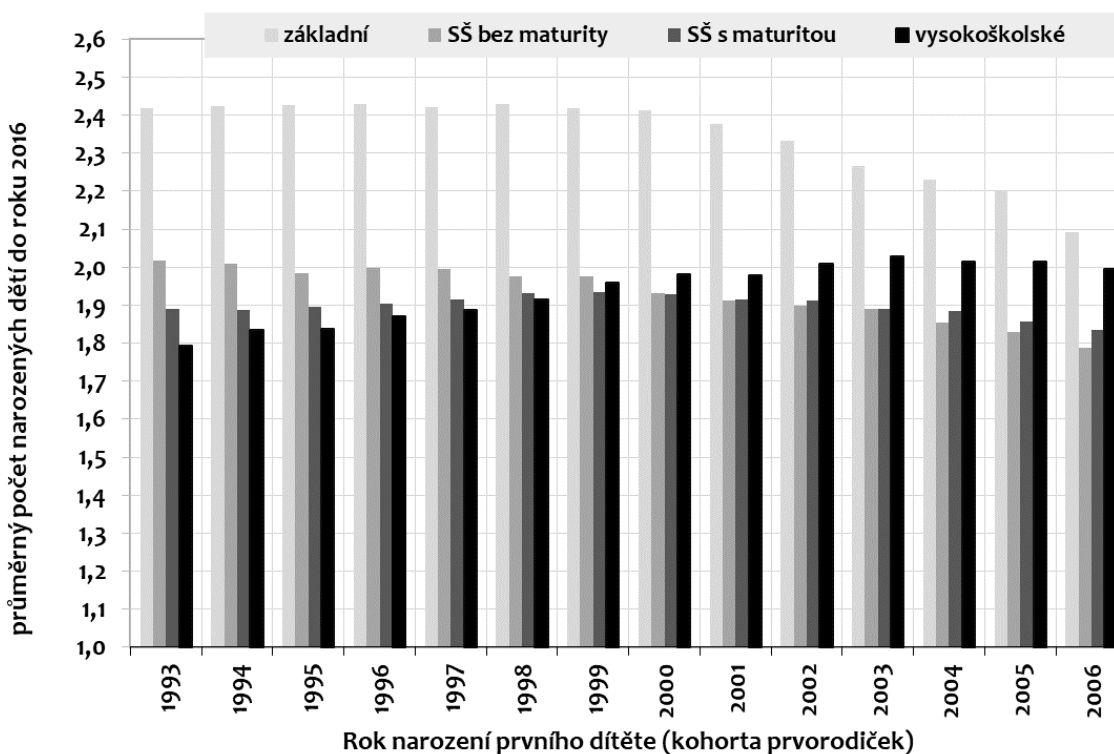
	ZŠ	VY	SŠ	VŠ
35 - 39	11,1	7,5	10,3	17,4
40 - 44	9,4	5,1	6,1	10,0
45 - 49	7,9	4,3	5,0	8,2
50 - 59	5,3	3,6	4,7	8,5
60 - 69	4,2	3,3	5,2	9,8
70 a více	4,6	4,9	8,5	13,2

Zdroj: Český statistický úřad: Sčítání lidu, domů a bytů 2011

Nicméně spolu s předchozí analýzou časování druhých porodů získáváme plastičtější obrázek o změnách intenzity plodnosti u těch žen, které se rozhodly pro rodičovství (zatím takových bylo v populaci vždy nakonec okolo 90 procent, u nejmladších generací je to však stále otevřená otázka). Průměrné počty dětí jsou v našich datech pochopitelně vyšší, než v populačních odhadech, neboť vynecháváme bezdětné. Nicméně tato data umožňují odhalit některé velmi důležité změny trendů. Je patrné, že postupem času se u vysokoškolsky vzdělaných rodiček zřetelně zvyšuje počet dětí, u žen s maturitou je nárůst mírný a ostatní kategorie stagnují, nebo plodnost snižují. Již nyní je jasné, že vysokoškolsky vzdělané matky vstupující do rodičovství po roce 2000 stihly porodit i během kratšího intervalu více dětí, než jejich starší předchůdkyně, které měly první dítě v roce 1993. Je tedy zřejmé, že v chování vysokoškolaček se něco podstatného mění. Zároveň však je třeba podotknout, že za těmito změnami může stát také efekt generalizace terciárního vzdělání, jehož váhu prozatím nejsme schopni rozlišit. Do kategorie vysokoškolského vzdělání se dostává část populace, která by v minulosti byla mimo – to s sebou může nést určitý přenos demografického chování, aniž by se reálně vliv vzdělání na plodnost měnil. Nicméně naše výsledky naznačují, že vzdělanostní

rozložení porodnosti, které známe z dřívější doby (čím nižší vzdělání, tím více dětí), se během dvaceti let porevolučního vývoje proměnilo a do budoucna bude pravděpodobně platit, že vyšší vzdělání znamená více dětí (viz graf 6.5).¹² Výjimkou pravděpodobně stále zůstanou ženy se základním vzděláním, jejichž situace je v mnoha ohledech specifická. Tyto závěry jsou však snahou odhadnout aktuální trend u žen, které vstupovaly do rodičovství v době vzdělanostní expanze po roce 2000 a jejichž plodnost není uzavřená. Také bez znalosti podílu bezdětných. Možnost ověřit tyto trendy poskytnou teprve budoucí data ze sčítání lidu.

Graf 6.5: Průměrné počty narozených dětí podle kohort prvorodiček a jejich vzdělání

Zdroj: Český statistický úřad: hlášení o narození 1993 – 2016

¹² Kohortu 1993 sledujeme do roku 2016, což je interval, během něž se narodí téměř 100 procent dětí vyššího pořadí – u této skupiny žen tedy můžeme dnes (až na výjimky) hovořit prakticky o ukončené plodnosti. Jestliže měly první dítě průměrně v 22,6 letech, na konci sledovaného období jim bylo průměrně 45,6 let a po tomto věku se již rodí zanedbatelný podíl dětí. Trend sledujeme až ke kohortě prvorodiček 2009, dále již data nemají vypovídací hodnotu. Delší meziporodní intervaly znevýhodňují v této analýze ženy s nižším vzděláním, nicméně i kdybychom sledovali trend pouze ke kohortě z roku 2000 (v intervalu 16 let se narodí více než 90 procent dětí vyššího pořadí) dojdeme k jednoznačnému závěru nárůstu porodů vyššího pořadí u vysokoškolaček a s velikou pravděpodobností můžeme konstatovat snížení u středoškolaček a vyučených.

(VYNECHÁNA ČÁST PŘEDPOKLADY A PREFERENCE PLODNOSTI)